

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ
НАУК УКРАЇНИ**

ВОЛОШИН ПЕТРО МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 37.03:372

**ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У
ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ПРЕДМЕТІВ ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ**

13.00.07 - теорія і методика виховання

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ-2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член АПН України
Кузь Володимир Григорович,
Уманський державний педагогічний університет
ім. Павла Тичини, завідувач кафедри дошкільної
педагогіки і психології.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Кудикіна Надія Василівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
завідувач кафедри методики і технологій
дошкільної освіти;

кандидат педагогічних наук, доцент
Завалевський Юрій Іванович,
Інститут інноваційних технологій
і змісту освіти Міністерства освіти і
науки України, заступник директора

Захист відбудеться «9» березня 2010 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.454Ш в Інституті проблем виховання АПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій частині Інституту проблем виховання АПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9).

Автореферат розіслано «5» лютого 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. М. Масол

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Розбудова громадянського суспільства в Україні неможлива без цілеспрямованої та систематичної роботи у сфері виховання громадянина. Однією з передумов існування демократичної держави є лояльний громадянин, що дотримується демократичних цінностей та настанов у своїй поведінці.

Феномен громадянськості забезпечить новий імпульс духовному оздоровленню нації, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіту національної самосвідомості і ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини.

У цьому контексті особливої ваги набуває обґрунтування нового змісту, форм і методів, інноваційних технологій виховання громадянськості особистості, адекватних сучасним соціально-педагогічним реаліям.

Про значущість громадянського виховання на сучасному етапі розвитку українського суспільства засвідчують Національна доктрина розвитку освіти, Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, у яких наголошено, що у процесі громадянського виховання провідне місце належить освітній складовій, яка доповнюється й розширюється вихованням в дусі громадянськості.

Проблема громадянського виховання не нова для української педагогічної науки. Вона знайшла відображення у працях вітчизняних і зарубіжних філософів (В.Андрушенка, С.Гессена, В.Кременя, Л.Сохань, І.Фролова, В.Шинкарука, Є.Шинкарука та ін.); соціологів (Д.Акімова, А.Білоуса, М.Бойка, В.Судакова); психологів (Б.Ананьєва, І.Беха, М.Боришевського, Л.Виготського, М.Кветного, О.Киричука, К.Платонова, О.Леонтьєва, В.Поплужного, С.Рубінштейна, П.Уайт, П.Чамати); педагогів (В.Білоусової, В.Вербицького, О.Вишневської, С.Гончаренка, В.Грязнова, О.Докукіної, Ю.Завалевського, П.Ігнатенка, О.Коберника, Б.Кобзаря, Н.Кудикіної, В.Кузь, Н.Косаревої, Л.Крицької, Л.Масол, О.Матвієнко, Н.Миропольської, В.Оржеховської, О.Пометун, Є.Постовойтової, Г.Пустовіта, А.Розенберга, А.Ржевської, О.Савченко, А.Сиротенка, В.Сухомлинського, О.Сухомлинської, І.Тараненко, К.Чорної, Г.Філіпчука).

У вітчизняній педагогічній науці основні положення громадянського виховання визначив та розкрив основні шляхи його реалізації видатний український педагог В.Сухомлинський, який, простежуючи процес становлення громадянина, вважав, що йому притаманна єдність думок, почуттів і діяльності.

Сучасними українськими вченими-педагогами проблема громадянського виховання підростаючого покоління досліджувалася у різних аспектах: концептуальні основи виховання громадянина розробляли О.Вишневський, Т.Дерев'янок, О.Сухомлинська; психолого-педагогічні засади - І.Бех, М.Боришевський, О.Киричук; загальнопедагогічні засади громадянської освіти та виховання - Ю.Завалевський, Н.Косарева, В.Кузь, Т.Мальцева, В.Оржеховська, К.Чорна; історичний аспект - П.Ігнатенко, Н.Косарева, О.Пометун, В.Поплужний; проблеми громадянської освіти - І.Тараненко; формування громадянськості як провідної риси особистості досліджували О.Докукіна, М.Задерихіна, У.Кецик, М.Рудь; проблеми формування громадянських

цінностей і ціннісних орієнтацій школярів обґрунтовано у працях Л.Корінної, Л.Крицької; процес формування ітюдаянської позиції досліджувала Н.Нікітіна; окремі аспекти підготовки вчителя до здійснення громадянського виховання - О.Бабакіна, М.Михайличенко.

У контексті нашого дослідження є ряд дисертаційних робіт, в яких визначено психолого-педагогічні умови, що сприяють підвищенню ефективності процесу громадянського виховання учнів, як у навчальній, так і позакласній діяльності. Зокрема, у дослідженні П.Кензьора визначено організаційно-педагогічні умови комплексної реалізації інноваційних форм громадянського виховання старшокласників у навчально-виховному процесі та позакласній діяльності; у дослідженні Ю.Завалевського - психолого-педагогічні умови формування громадянської спрямованості старшокласників; Л.Рехтети - виокремлено психолого-педагогічні умови громадянського виховання учнів 5-9 класів у позаурочній виховній діяльності; дисертаційне дослідження Л.Момотюк є першою спробою систематизувати концептуальні положення та зміст виховної роботи з громадянського виховання молодших школярів у навчальній та позакласній виховній роботі, проте у ньому недостатня увага приділена використанню потенціалу змісту підручників, не визначено пріоритетні напрями громадянського виховання молодших школярів у позашкільному виховному просторі.

Поза увагою дослідників залишається проблема використання предметів гуманітарного циклу у вихованні громадянськості учнів. Це викликає суперечність між завданнями громадянського виховання і відсутністю науково обґрунтованих психолого-педагогічних умов, які забезпечували б бажаний результат, враховуючи специфіку гуманітарних предметів й особливості навчально-виховного процесу у початковій школі.

Актуальність виховання громадянськості молодшого школяра значною мірою зумовлюється тим, що саме цей вік є найбільш чутливою до впливу сім'ї, школи, сучасної культури. У початковій школі закладаються основи подальшого успішного навчання, а найважливіше місце в системі громадянського виховання посідають предмети гуманітарного циклу, на яких ми належимо до інваріантного компонента змісту освіти. Вони не тільки формують базисні знання з основ наук на рівні світових стандартів, а й виховують особистості, які будуть гідними громадянами своєї держави.

Інтеграція і вивчення історії і української мови сприяє набуттю учнями знань про людину, її цінності і умови життя. Історія і українська мова пов'язані з суспільно-історичним досвідом українського народу. Історія і українська мова формують історичну пам'ять, мораль та духовність. Все це спрямовано на те, щоб сформувати в учнів інтерес до держави, України та українського народу, а також сформувати в них почуття патріотизму, як спадкоємці, виразники його ментальності.

Мішину школяр бiльшi успішно проходить шлях свого громадянського становлення, якщо система початкової освіти враховує чинник значущості предметів гуманітарного циклу.

Отже, актуальність проблеми виховання громадянськості молодших школярів зумовлена її високою соціально-педагогічною значущістю й недостатнім вивченням. Це й обумовило вибір теми нашого дисертаційного дослідження: **"Виховання**

громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до теми роботи наукової лабораторії 'Сухомлинський і школа ХХІ століття" Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Тема дисертації затверджена вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 11 від 24. 05. 2005 року) й узгоджена в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 2 від 28.02. 2006 року).

Мета дослідження: визначити, теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити психолого-педагогічні умови виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу.

Гіпотеза дослідження. результативність формування громадянськості молодшого школяра можна істотно підвищити за умови ефективного використання громадянського потенціалу підручників гуманітарного циклу, доповнення їх змісту громадянським компонентом; цілеспрямованого формування у молодших школярів ціннісного ставлення до держави, до Батьківщини, до інших людей, до себе у процесі вивчення програмового матеріалу; використання колективних форм роботи, інтерактивних методів навчання; єдності урочної і позакласної діяльності.

Відповідно до мети дослідження були визначені такі **завдання:**

1. З'ясувати стан розробленості проблеми, що досліджується, у теорії та практиці сучасної школи, уточнити сутність поняття *"громадянськість молодшого школяра"*, визначити його структурні компоненти та виявити громадянський потенціал підручників гуманітарного циклу.
2. Визначити критерії, показники й виявити рівні сформованості виокремленої феномена особистості.
3. Обґрунтувати та експериментально перевірити психолого-педагогічні умови та розробити модель виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.
4. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми і методи виховання громадянськості учнів початкових класів під час вивчення предметів гуманітарного циклу.

Об'єкт дослідження: процес виховання громадянськості молодших школярів.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні умови формування громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу.

Теоретичну основу дослідження складають ключові положення, у яких розкриваються: закономірності процесу громадянського виховання (Г.Вашенко, А.Макаренко, С.Русова, Г.Сковорода, В.Сухомлинський, К.Ушинський); історико-педагогічна та соціологічна концепція розвитку системи виховання громадянськості (М.Болдирев, М.Гончаров, П.Ігнатенко, М.Стельмахович, О.Сухомлинська, І.Тараненко, К.Чорна та ін); концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності.

З метою розв'язання поставлених завдань дослідження на різних етапах наукового пошуку був застосований комплекс загальнонаукових та спеціальних **методів:**

теоретичні - вивчення та аналіз психолого-педагогічної, філософської та методичної літератури з проблеми дослідження, що дало змогу визначити теоретичні основи дослідження, здійснити історико-педагогічний аналіз проблеми, простежити генезу педагогічної думки, світоглядних цінностей та ідеалів людини на різних стадіях розвитку суспільства; метод системного аналізу при обґрунтуванні закономірностей формування громадянськості молодших школярів; теоретичне вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду, що допомогло систематизувати накопичений в Україні досвід з означеної проблеми, визначити теоретичні та методичні підходи; метод теоретичного моделювання при визначенні структури та особливостей формування громадянськості молодших школярів; кількісний та якісний аналіз змісту підручників гуманітарного циклу для початкової школи;

емпіричні - бесіди, опитування, інтерв'ю, цілеспрямоване педагогічне спостереження, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний), що дало можливість виявити рівні громадянськості молодших школярів, умови їх підвищення; узагальнення незалежних характеристик для визначення сучасного стану й перспектив формування громадянськості молодших школярів; вивчення програм, поурочних планів учителів, що дало змогу визначити потенційні виховні можливості змісту освіти;

- *математичної обробки* експериментальних результатів дослідження, що дало можливість найбільш достовірно забезпечити розподіл учнів за рівнями сформованості громадянськості.

Експериментальна **робота** здійснювалася на базі шкіл: Іванівського НВК, Оксанинської ЗОШ (Уманський р-н Черкаської обл.); Скородистенської ЗОШ, Мельниківської ЗОШ (Чернобаївський р-н Черкаської обл.); Коростенської міської гімназії (Житомирська обл.) та ЗОШ № 9 м. Умані (Черкаська обл.)

У констатувальному та формувальному експерименті брало участь 475 учнів початкових класів, у тому числі 94 учні перших класів, 120 учнів других, 123 учні третіх і 138 учнів четвертих класів, 30 учителів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* обґрунтовано психолого-педагогічні умови виховання громадянськості учнів початкових класів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу: ефективне використання громадянського потенціалу підручників гуманітарного циклу та доповнення їх змісту громадянським компонентом; виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до держави, до Батьківщини, до інших людей, до себе як громадянина під час вивчення програмового матеріалу; встановлення тісних взаємозв'язків матеріалу, що вивчається на уроках предметів гуманітарного циклу, з реальними життєвими ситуаціями і проблемами; аналіз конкретних подій, фактів, життя з точки зору прав та обов'язків людини; створення атмосфери, у якій домінують гуманні, толерантні відносини, можливість особистісного зростання; опора на розвиток критичного громадянського мислення школярів; обов'язковий самоаналіз, взаємний аналіз громадянської діяльності учнів, корекція власної діяльності; використання колективних форм роботи,

інтерактивних методів навчання; єдність урочної і позакласної діяльності); *уточнено* сутність поняття «громадянськість молодших школярів», визначено його структурні компоненти, критерії та виявлено рівні громадянськості молодших школярів; *подальшого розвитку набули* форми та методи впливу на виховання громадянськості молодшого школяра.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні виховного потенціалу гуманітарних предметів у формуванні громадянсько-навчальних знань; у визначенні форм, методів, засобів навчальної та позакласної діяльності у вихованні означеної особистісної якості та їх вплив на структурні компоненти: *когнітивний* (розповідь учителя, п'ятихвилинки поезії, казки, уроки мови на природі, екскурсії в природу, дидактичні та сюжетно-рольові ігри, прислів'я та приказки, вивчення словника громадянсько-навчальних термінів); *аксіологічний* (створення виховних ситуацій, інтерактивні методи навчання, дискусії); і *праксеологічний* (складання казок, створення навчальних творчих ситуацій, організація пошукової народознавчої роботи, добродійна діяльність) та використовуватимуться колективні форми навчальної діяльності учнів, що впливають на всі компоненти громадянськості молодшого школяра; у розробці "Хрестоматії з громадянського виховання молодших школярів" для вчителів початкових класів, вихователів груп продовженого дня, педагогів-організаторів. Основні положення, результати та висновки дослідження можуть бути використані у процесі розробки спецкурсів для студентів з метою їхньої професійної підготовки та у системі післядипломної педагогічної освіти.

Впровадження здійснювалася у навчально-виховному процесі в Іванівському НВК Уманського р-ну Черкаської обл. (довідка № 47 від 05.12.08 р.), Оксанинській ЗОШ 1- 111 Уманського р-ну Черкаської обл. (довідка № 201 від 12.12.08 р.), Ірклпівській ЗОШ 1-111 ступенів Чернобаївського р-ну Черкаської обл. (довідка № 439 від 01.12. 2008 р.), Коростенській міській гімназії Житомирської обл. (довідка № 105 від 22.11.2008р.).

Апробація результатів дослідження Теоретичні положення та результати дослідження оприлюднювалися автором на міжнародних науково-практичних конференціях: "Громадянське виховання школярів засобами музики" (Вінниця, 2005); "Проектувальні форми громадянського виховання у позакласній роботі" (Умань, 2005); "Громадянськість як педагогічний термін" (Київ, 2007), "Шляхи підвищення рівня громадянськості молодших школярів" (Умань, 2008); всеукраїнських - "Виховання рис громадянськості у молодших школярів" (Умань, 2004), "Громадянське виховання школярів у школі О.А.Захаренка" (Черкаси, 2006); на засіданнях педагогічних рад експериментальних шкіл, у виступах на засіданнях лабораторії "В.Сухомлинський і школа ХХІ століття", лабораторії морального та етичного виховання Інституту проблем виховання АПН України, методичної ради факультету початкової освіти, на засіданнях кафедри педагогіки та методики початкового навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2006-2009 рр.).

Публікації: з теми дослідження опубліковано 17 одноосібних наукових праць, з них 7 у провідних наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних

З метою розв'язання поставлених завдань дослідження на різних етапах наукового пошуку був застосований комплекс загальнонаукових та спеціальних методів:

- *теоретичні* - вивчення та аналіз психолого-педагогічної, філософської та методичної літератури з проблеми дослідження, що дало змогу визначити теоретичні основи дослідження, здійснити історико-педагогічний аналіз проблеми, простежити генезу педагогічної думки, світоглядних цінностей та ідеалів людини на різних стадіях розвитку суспільства; метод системного аналізу при обірунтуванні закономірностей формування громадянськості молодших школярів; теоретичне вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду, що допомогло систематизувати накопичений в Україні досвід з означеної проблеми, визначити теоретичні та методичні підходи; метод теоретичного моделювання при визначенні структури та особливостей формування громадянськості молодших школярів; кількісний та якісний аналіз змісту підручників гуманітарного циклу для початкової школи;

- *емпіричні* - бесіди, опитування, інтерв'ю, цілеспрямоване педагогічне спостереження, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний), що дало можливість виявити рівні громадянськості молодших школярів, умови їх підвищення; узагальнення незалежних характеристик для визначення сучасного стану й перспектив формування громадянськості молодших школярів, вивчення програм, поурочних планів учителів, що дало змогу визначити потенційні виховні можливості змісту освіти;

- *математичної обробки* експериментальних результатів дослідження, що дало можливість найбільш достовірно забезпечити розподіл учнів за рівнями сформованості громадянськості.

Експериментальна робота здійснювалася на базі шкіл: Іванівського НВК, Оксанинської ЗОШ (Уманський р-н Черкаської обл.); Скородистенської ЗОШ, Мельниківської ЗОШ (Чорнобаївський р-н Черкаської обл.); Коростенської міської гімназії (Житомирська обл.) та ЗОШ № 9 м. Умані (Черкаська обл.)

У констатувальному та формувальному експерименті брало участь **475** учнів початкових класів, у тому числі **94** учні перших класів, **120** учнів других, **123** учні третіх і **138** учнів четвертих класів, **30** учителів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* обґрунтовано психолого-педагогічні умови виховання громадянськості учнів початкових класів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу: ефективне використання громадянського потенціалу підручників гуманітарного циклу та доповнення їх змісту громадянським компонентом; виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до держави, до Батьківщини, до інших людей, до себе як громадянина під час вивчення програмового матеріалу; встановлення тісних взаємозв'язків матеріалу, що вивчається на уроках предметів гуманітарного циклу, з реальними життєвими ситуаціями і проблемами; аналіз конкретних подій, фактів, життя з точки зору прав та **обов'язків** людини; створення атмосфери, у якій домінують гуманні, толерантні відносини, можливість особистішого зростання; опора на розвиток критичного громадянського мислення школярів; обов'язковий самоаналіз, взаємний аналіз громадянської діяльності учнів, корекція власної діяльності; використання колективних форм роботи,

інтерактивних методів навчання; єдність урочної і позакласної діяльності); *уточнено* сутність поняття «громадянськість молодших школярів», визначено його структурні компоненти, критерії та виявлено рівні громадянськості молодших школярів; *подальшого розвитку* набули форми та методи впливу на виховання громадянськості молодшого школяра.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні виховного потенціалу гуманітарних предметів у формуванні громадянсько-навчальних знань; у визначенні форм, методів, засобів навчальної та позакласної діяльності у вихованні означеної особистісної якості та їх вплив на структурні компоненти: *когнітивний* (розповідь учителя, п'ятихвилинки поезії, казки, уроки мови на природі, екскурсії в природу, дидактичні та сюжетно-рольові ігри, прислів'я та приказки, вивчення словника громадянсько-навчальних термінів); *аксіологічний* (створення виховних ситуацій, інтерактивні методи навчання, дискусії); і *праксеологічний* (складання казок, створення навчальних творчих ситуацій, організація пошукової народознавчої роботи, добродійна діяльність) та використовуватимуться колективні форми навчальної діяльності учнів, що впливають на всі компоненти громадянськості молодшого школяра; у розробці "Хрестоматії з громадянського виховання молодших школярів" для вчителів початкових класів, вихователів груп продовженого дня, педагогів-організаторів. Основні положення, результати та висновки дослідження можуть бути використані у процесі розробки спецкурсів для студентів з метою їхньої професійної підготовки та у системі післядипломної педагогічної освіти.

Впровадження здійснювалася у навчально-виховному процесі в Іванівському НВК Уманського р-ну Черкаської обл. (довідка № **47** від **05.12.08** р.), Оксанинській ЗОШ **1-111** Уманського р-ну Черкаської обл. (довідка № **201** від **12.12.08** р.), Ірклівській ЗОШ **1-III** ступенів Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (довідка № **439** від **01.12. 2008** р.), Коростенській міській гімназії Житомирської обл. (довідка № **105** від **22.11.2008**р.).

Апробація результатів дослідження Теоретичні положення та результати дослідження оприлюднювалися автором на міжнародних науково-практичних конференціях: "Громадянське виховання школярів засобами музики" (Вінниця, **2005**); "Проектувальні форми громадянського виховання у позакласній роботі" (Умань, **2005**); "Громадянськість як педагогічний термін" (Київ, **2007**), "Шляхи підвищення рівня громадянськості молодших школярів" (Умань, **2008**); всеукраїнських - "Виховання рис громадянськості у молодших школярів" (Умань, **2004**), "Громадянське виховання школярів у школі О.А.Захаренка" (Черкаси, **2006**); на засіданнях педагогічних рад експериментальних шкіл, у виступах на засіданнях лабораторії "В.Сухомлинський і школа ХХІ століття", лабораторії морального та етичного виховання Інституту проблем виховання АПН України, методичної ради факультету початкової освіти, на засіданнях кафедри педагогіки та методики початкового навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (**2006-2009** рр.).

Публікації: з теми дослідження опубліковано **17** одноосібних наукових праць, з них **7** у провідних наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних

джерел (271 найменування, з них 4 іноземними мовами). Робота містить 11 таблиць, 5 рисунків, що займають 10 сторінок основного тексту. Загальний обсяг дисертації складає 247 сторінок, з них основного тексту - 183 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, висвітлено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження; розкрито теоретичну основу дослідження, наукову новизну, практичне значення результатів дослідження; наведено дані про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У *першому розділі* - **"Виховання громадянськості молодших школярів як соціально-педагогічна проблема"** - проаналізовано процес виховання означеного феномена особистості у педагогічній теорії, уточнено сутність, структуру, розроблено критерії і виявлено рівні та особливості громадянськості молодших школярів, виявлено виховний потенціал підручників гуманітарного циклу, за результатами констатувального експерименту узагальнено діагностику й результати стану сформованості громадянськості молодшого школяра.

На основі аналізу таких понять, як "громадянська освіта", "громадянське виховання", "громадянськість" уточнено сутність поняття "громадянськість молодшого школяра" як складного особистісного утворення динамічного характеру, у змісті якого цілісно поєднуються емоційні, інтелектуальні, ціннісні та практичні аспекти життєдіяльності, спрямованого на позитивне ставлення до держави, Батьківщини, інших людей та самого себе як іромадянина держави.

Як цілісне особистісне утворення громадянськість виявляється у вигляді її складових - особистісних якостей. Характерними для молодших школярів є: громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянського обов'язку, почуття громадянської відповідальності, громадянська совість, громадянська мужність.

Визначено структурні компоненти громадянськості молодшого школяра та їх змістовий аспект як єдність когнітивного, аксіологічного та праксеологічного компонентів.

На основі аналізу вітчизняних тенденцій виховання громадянськості розроблено критерії громадянськості молодшого школяра: *ціннісне ставлення до держави* (до Конституції, законів символів держави, до прав та обов'язків дітей і дорослих); *ціннісне ставлення до Батьківщини* (до України, рідної землі, місця свого народження, до українського народу, до народних звичаїв і традицій, до свого роду, родини, до державної мови і рідної природи); *ставлення до інших людей* (повага до людей, гуманізм, толерантність, милосердя, доброта, чесність і порядність, готовність прийти на допомогу, совість); *ставлення до себе як іромадянина* (усвідомлення себе громадянином держави, громадянська гідність, відповідальність, громадянський обов'язок, працелюбність, вимогливість до себе, що виявляються у вчинках, поведінці, діях).

З урахуванням трикомпонентної структури виявлено рівневі характеристики громадянськості молодших школярів.

Дуже низький рівень - байдуже ставлення до Конституції, до законів, до символів держави, до прав і обов'язків дорослих і дітей, до України, рідної землі, рідного краю, до народних звичаїв і традицій, до свого роду, родини, до державної мови, до рідної природи; визначені громадянські чесноти, що виявляються у ставленні до інших людей та до себе як іромадянина, відсутні або ж знівельовані. Нерозуміння найпростіших понять громадянськості, незнання історії свого краю, звичаїв і традицій народу, нерозуміння суті визначених якостей громадянськості, що виявляються у ставленні до людей і до себе як іромадянина.

Неусвідомлення необхідності ціннісного ставлення до Конституції, законів і символів держави, неформована потреба у дотриманні прав та обов'язків дітей; неусвідомлення своєї належності до українського народу, значущості народних звичаїв і традицій, рідної мови та природи у житті людини; неспроможність оцінити основні громадянські чесноти, що виявляються у ставленні до людей і себе як іромадянина.

Недотримання законів, правових норм держави та вимог Конституції, ставлення до України, родини байдуже, неформованість визначених громадянських якостей, що виявляються у ставленні до людей і до себе; безініціативність, громадська бездіяльність.

Низький рівень - ситуативний, нестійкий вияв громадянськості школяра. Залежно від обставин виявляється позитивне чи байдуже ставлення до Конституції, законів і символів держави, до прав і обов'язків дітей, до рідної землі, мови, природи, до наявності чи відсутності громадянських чеснот, що виявляються у ставленні до людей себе як іромадянина. Поверхове розуміння основних громадянських понять, державних символів, прав і обов'язків дітей, традицій і звичаїв свого народу, державної мови та визначених громадянських якостей, що виявляються у ставленні до інших людей і до себе.

Байдуже ставлення до Конституції, законів і символів держави, до прав та обов'язків дітей. Ситуативне розуміння значущості народних звичаїв і традицій, мови та природи у житті людини. Слабо розвинена спроможність оцінити такі чесноти як гуманізм, толерантність, повага до людей, чесність і порядність, що виявляються у ставленні до людей, та громадянські чесноти (гідність, відповідальність, обов'язок, працелюбність, вимогливість), що виявляються у ставленні до себе.

Ситуативне дотримання основних законів держави, правил поведінки, не завжди позитивне ставлення до символів держави, прав та обов'язків дітей, бережне ставлення до роду і родини, але відносно до України виявляється не завжди, ситуативний вияв поваги до людей, гуманізму, толерантності, чесності і порядності у ставленні до людей. Дії і вчинки не завжди співвідносяться з громадянською гідністю, відповідальністю, обов'язком, вимогливістю до себе. Безініціативність, ігнорування участі в органах самоврядування.

Середній рівень - стійкий репродуктивний вияв громадянськості, яка з одного боку, є задоволенням потреби у визнанні, а з іншого - збуджується моральними і матеріальними стимулами.

Позитивне ставлення до Конституції, законів і символів держави, до прав та обов'язків дітей; до України як держави-нації, рідного краю, мови, природи, народних звичаїв і традицій; наявність іромадянських чеснот, що виявляються у ставленні до

людей і до самого себе. Розуміння та здатність оперувати основними громадянськими поняттями; знання і розуміння державних символів, конституційних прав та обов'язків, знання традицій і звичаїв свого народу, знання державної мови на рівні, визначеному програмою, розуміння суті громадянських чеснот, що виявляються у ставленні до людей і до себе.

Усвідомлення цінності законів і символів держави, Конституції, розвинена потреба у дотриманні прав та обов'язків дітей, спроможність оцінити громадянські чесноти і необхідність виявляти їх у ставленні до людей і до себе. Але все це потребує постійного стимулювання з боку дорослих.

Дотримання основних законів держави і правил поведінки, вияв бережного ставлення до свого роду, родини, України. Ситуативний вияв громадянських якостей, що виявляються у ставленні до інших людей і до себе. Вони залежать від обставин та учителя. Ініціативність і якість виконання громадських доручень залежить від ситуації та дорослих.

Високий рівень - стійкий вияв громадянськості з високою частотністю самостійності та ініціативи в діях і вчинках.

Позитивне ставлення до Конституції, законів і символів держави, до прав та обов'язків дітей; до України як держави-нації, рідного краю, мови, природи, народних звичаїв і традицій; наявність розвинених громадянських чеснот, що виявляються у ставленні до людей і самого себе. Сформована потреба необхідності набуття громадянських знань. Розуміння та здатність оперувати основними громадянськими поняттями; знання і розуміння державних символів, конституційних прав та обов'язків, знання традицій і звичаїв свого народу, знання державної мови, що виходить за рівень, визначений програмою, розуміння суті громадянських чеснот, що виявляються у ставленні до людей і до себе.

Усвідомлення цінності законів і символів держави, Конституції, розвинена потреба у дотриманні прав і обов'язків дітей, усвідомлення належності до України, свого роду, значущості народних звичаїв і традицій, значення української мови та рідної природи в життєдіяльності народу. Спроможність оцінити громадянські чесноти і необхідність виявляти їх у ставленні до людей і до самого себе, високий ступінь усвідомлення себе як громадянина України.

Розвинена потреба у дотриманні основних законів держави, правових норм суспільства, позитивне ставлення до її символіки, вияв бережного ставлення до свого роду, родини, мови та природи. Високий розвиток громадянських якостей, що виявляються у ставленні до інших та вимогливість до себе як громадянина. Активна участь в органах самоврядування, інших громадських організаціях. У діяльності домінують творчі елементи.

Результати обстеження засвідчили, що лише незначна кількість школярів має високий рівень (13,9%); їм властиве стійке продуктивне почуття громадянськості з високою частотністю самостійності та ініціативи у діях і вчинках, що виражається потребою у креативному підході.

Більшість молодших школярів знаходиться на середньому рівні сформованості громадянськості (42,6%). Означеній категорії учнів властиве стійке репродуктивне почуття громадянськості, що потребує постійного спонукання з боку дорослих.

Низький рівень сформованості громадянськості показали 35,3% молодших школярів.

У процесі обстеження було також виявлено школярів, які характеризувалися стійкою громадянською пасивністю і навіть антигромадянськістю, нездатністю оперувати поняттями, невмінням аналізувати різні ситуації, що складаються у соціумі. Таких школярів було 8,2%.

Щоб проаналізувати сучасний стан процесу виховання громадянськості молодшого школяра, отримати об'єктивну картину дослідження рівнів сформованості громадянськості та визначити ефективність чи неефективність навчально-вихованого процесу, ми поставили за мету простежити, чи знають учителі початкової школи сучасні методи виховання і частотність їх використання у процесі виховання громадянськості. У процесі експерименту було виявлено, що 50% учителів початкових класів рідко використовують означені методи.

Щоб виявити громадянський потенціал підручників гуманітарного циклу, проаналізовано підручники та програми для початкової школи з читання, рідної мови, "Я і Україна. Віконечко", "Я і Україна".

Аналіз змісту підручників гуманітарного циклу показав, що вони вміщують достатню кількість текстів, вправ, завдань, які допоможуть учителю виховувати справжніх громадян України. Але стосовно впливу на окремі складові громадянськості, розподіл їх нерівномірний. У підручниках "Я і Україна", "Читанка", „Українська мова" найбільша кількість текстів впливає на когнітивний компонент громадянськості, дуже мало текстів у підручниках, на основі яких можна виховувати ціннісне ставлення до держави (повагу до її законів, символів до прав, обов'язків); зовсім небагато текстів, що допомагають виховувати позитивне ставлення до інших людей та ставлення до себе як громадянина.

Безперечно, зміст матеріалу ще не є запорукою того, що всі означені виховні аспекти проблеми буде реалізовано. Важлива роль відводиться учителю, який повинен вміло використовувати різні засоби, працювати з текстом підручника, добирати завдання, які потребують зусиль з боку учнів, використовувати нові технології навчання і виховання.

У практиці шкільного виховання виявлено ряд негативних тенденцій: відсутня цілісність і системність у вихованні громадянськості особистості; поверхово володіють методикою виховання громадянськості учнів молодшого шкільного віку у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу; частково використовують методи виховання громадянськості молодшого школяра; функція навчання не відіграє заохочувальну роль.

У фугал^роздш-"**Психолого-педагогічні умови виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів іуманітарного циклу**" - обґрунтовано психолого-педагогічні умови, що сприяють підвищенню рівня громадянськості молодших школярів, розроблено методику виховання громадянськості у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу у початковій школі, висвітлено хід формувального експерименту, апробовано педагогічну модель виховання громадянськості молодших школярів, проаналізовано результати дослідження.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, вивчення передового педагогічного досвіду, результатів констатувального експерименту розроблено педагогічну модель, яка передбачала визначення психолого-педагогічних умов, спрямованих на підвищення рівня громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу; ефективне використання методів, засобів, форм роботи, які сприятимуть накопиченню емоційно-почуттєвого досвіду, формуванню знань про державу, суспільство та ціннісних орієнтацій, які виявлятимуться у ставленні до інших людей і до себе як громадянина і впливатимуть на всі компоненти громадянськості особистості: когнітивний, аксіологічний і праксеологічний (рис. 1).

Експеримент проводився у два етапи. На першому етапі була розроблена методика формуального експерименту, підготовлено експериментальні матеріали (визначено форми і методи роботи, тематику виступів на семінарах для учителів тощо), узгоджено програму дій з керівниками експериментальних шкіл та учителями-експериментаторами, підготовлено їх до роботи з експериментальними матеріалами.

На другому етапі здійснювалася практична реалізація розробленої моделі виховання громадянськості молодших школярів.

При проведенні дослідно-експериментальної роботи виходили з того, що процес формування громадянськості повинен бути безперервним, тобто охоплювати урок, позакласні та факультативні заняття, громадську діяльність школярів.

Відповідно до педагогічної моделі у практику експериментальних шкіл у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу було впроваджено визначені форми, методи, засоби впливу на структурні компоненти громадянськості молодших школярів. З метою дії на *когнітивний* компонент громадянськості використовували такий метод, як розповідь учителя про походження українців, їхньої мови, історію українського народу, його матеріальну і духовну культуру. Як додатковий матеріал використовували відомості біографічного характеру про громадянськість історичних постатей українського народу: полководців, учених, митців. Особливої ваги надавали використанню місцевого краєзнавчого матеріалу, акцентуючи увагу на знаменитих постах.

П'ятихвилинки поезії практикували на уроках читання. Вірші про Батьківщину, рідну мову у виконанні учителя чи дітей, створювали емоційну атмосферу.

Читання казок учителі початкових класів експериментальних шкіл практикували на уроці як мови, так і читання. Адже створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця й розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення, виховують почуття патріотизму.

На когнітивну сферу молодших школярів впливали й уроки мови на природі та екскурсії. При організації експериментально-дослідної роботи практикувалися уроки, присвячені написанню творів-описів. Одночасно споглядаючи та описуючи предмети чи явища природи, діти не лише вчилися захоплюватися ними, але й добирати найточніші слова і вирази для їх опису.

Адже пізнання природи посідає особливе місце у громадянському вихованні молодших школярів, формує уявлення про рідний край, свою Батьківщину.

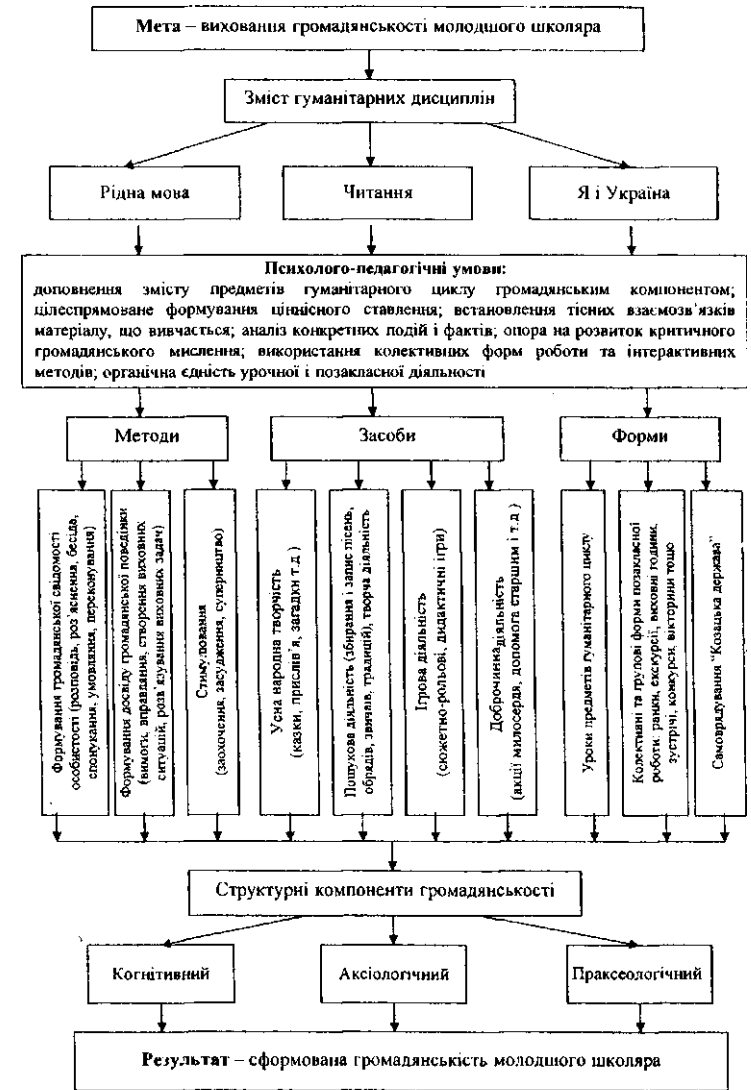

Рис. 1. Педагогічна модель виховання громадянськості учнів молодшого шкільного віку у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу

Результати експерименту засвідчили, що ці форми роботи сприяють формуванню в учнів стійких уявлень про природу рідного краю, підвищують якість засвоєння матеріалу у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу; допомагають встановити тісні взаємозв'язки між предметами, явищами природи, сприяють формуванню громадянського світосприйняття та світобачення.

Дійовим засобом формування громадянськості молодших школярів є ігри громадянського спрямування, зокрема і сюжетно-рольові, у яких наявні діалоги: "Журналісти", "Засідання комісії з прав дитини", "Давайте сперечатися", "Я маю право", "Я не повинен", "Мое ім'я", "Я маю право, значить я зобов'язаний", "Права дитини", "Скривджені герої казок", "Де б я хотів жити".

Ефективним засобом впливу на когнітивний компонент громадянськості є загадки, прислів'я та приказки про свою державу, про Батьківщину, життя козаків, про рід і родину, рідну мову, про громадянські чесноти. У процесі експериментальної роботи учні не лише вивчали прислів'я, які були у підручниках, а й добирали свої.

У практику роботи експериментальних класів упроваджувався укладений нами "Словник громадянознавчих термінів". Така робота сприяла тому, що молодші школярі знайомлячись з певним терміном та усвідомлюючи його значення, починали вживати його у своєму мовленні, оперувати ним, розуміти значення слів держава, Україна, Батьківщина, вибори, нація, етнос тощо.

На аксіологічний компонент громадянськості діяли інтерактивні методи навчання, які передбачали спільну групову роботу, дебати, моделювання, дискусії, індивідуальні та групові (аналіз ситуації; спрощене судове слухання; асоціативний куш; незакінчені речення). Почуття толерантності, уміння рахуватися з думкою іншого, здатність відстоювати свою думку, уміння працювати в колективі розвиває така форма роботи, як дискусія. Нами було розроблено тематику дискусій громадянського спрямування для учнів 3-4-х класів: "Права казкових героїв", "У пошуках справедливості: наші запитання та поради казковим друзям", "У чому полягає відповідальність один за одного?", "Новий учень у класі: моя поведінка", "Чому "дражнилки" та прізвиська не доводять до добра?", "Як народжуються на світ обов'язки?", "Що необхідно для того, щоб навчитися відстоювати власну думку?".

Створення виховних ситуацій передбачає розвиток у дітей комунікативних навичок, уміння слухати іншого, висловлювати власну точку зору, визнавати право іншого на власну думку. На уроках читання під час аналізу тексту та у позаурочній діяльності створювалися такі ситуації, де школярі могли виявити співпереживання, турботу, взаємодопомогу тощо; ситуації вибору, де кожен учень міг вибрати модель власної поведінки, яка є для нього найбільш прийнятною, обгрунтовуючи при цьому мотиви поведінки.

Оскільки під час проведення уроків школярі не мають змоги робити реальні громадянські дії і вчинки, то ступінь сформованості праксеологічного компонента може виявитися у творчій діяльності. Адже саме у такій діяльності найповніше і найяскравіше виявляється власне бачення навколишнього світу і всього, що в ньому відбувається, формується світогляд молодшого школяра, особистісні якості майбутнього громадянина. Тому велика увага приділялася саме організації творчої діяльності учнів: складанню казок, творів-мініатюр, віршів тощо.

Ефективним засобом впливу на праксеологічний компонент є пошукова народознавча діяльність та проведення за її результатами годин громадянськості. Школярі експериментальних шкіл вивчали історію свого села, міста, вулиці, історичні пам'ятки, збирали предмети минувшини, записували традиції, звичаї, пісні, легенди, прислів'я та інші види усної народної творчості. Посилена увага приділялася й організації добродійної діяльності (допомога по господарству літнім самотнім людям, озеленення своєї школи, села, розчищення засмічених джерел тощо).

Окрім того, в експериментальних школах була створена Козацька держава, яка діяла у початковій школі як орган дитячого самоврядування, де молодші школярі могли максимально виявляти власний громадянський потенціал, набути організаторських та виконавських умінь і навичок.

Визначені засоби впливали насамперед на емоційно-почуттєву сферу особистості молодшого школяра, оскільки емоційне сприйняття навколишнього світу створює можливість набуття знань у логічній формі.

Нами була укладена "Хрестоматія з громадянського виховання молодших школярів", матеріали якої учителі використовували під час проведення уроків, позакласних заходів та під час організації діяльності Козацької держави. У розділах "Хрестоматії" ("Бо ти на землі людина", "Козацьке життя - це обов'язок бути гідним свого народу", "Моя родина - Україна", "Чи є в світі що світліше, як моя родина", "Держава її основні закони та символіка", "Самоврядування у початкових класах", "Школа правознавства", "Дидактичні ігри та казки з правового виховання" тощо) дібрано поетичні та прозові твори українських письменників, прислів'я, приказки, ігри, які сприятимуть вихованню громадянськості молодшого школяра.

Результати формуального експерименту підтверджують ефективність розробленої педагогічної моделі виховання громадянськості молодшого школяра.

У результаті формуального експерименту відбулися зміни у відсотковому розподілі учнів за рівнями сформованості громадянськості: домінуючим став середній рівень, значно знизилася низький і дуже низький, зріс високий рівень громадянськості молодших школярів (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл молодших школярів за рівнями сформованості громадянськості

Рівні	Експериментальна група у %		Контрольна група у %	
	констатувальн.	формувальний	констатувальн.	формувальний
Дуже низький	8,2	3,8	8,2	8,4
Низький	35,3	22,1	35,3	34,5
Середній	42,6	54,3	42,6	43,2
Високий	13,9	19,8	13,9	13,9

Отже, дуже низький рівень учнів експериментальних груп знизився в середньому на 4,4%; низький - на 13,2%; середній зріс на 11,7%, високий - на 5,9%. Рівні сформованого громадянськості молодших школярів у контрольний класах, у яких не впроваджувалася експериментальна методика, залишилися практично без змін.

Відповідно до завдань дослідження на завершальному етапі з'ясовано, наскільки інтенсивно, залежно від класу, зростає громадянськість молодшого школяра. Для з'ясування цього використано метод групової експертної оцінки.

Результати статистичного порівняння розподілу учнів за рівнями громадянськості за допомогою критерію Пірсона (критерій " X/ - квадрат" узгодженості двох емпіричних розділів). Для обчислення використана функція Excel XU 2 ТЕСТ.

Експериментальні дані засвідчили, що у першому класі кількість учнів ЕГ з дуже низьким рівнем громадянськості скоротилася на 3,9%; у другому - на 5,4%; третьому - на 3,9%; у четвертому - на 4,2% (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка сформованості громадянськості молодших школярів

Класі	Рівн у %							
	Високий		Середній		Низький		Дуже низький	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	Е
1 клас	6.8	11.2	34.3	51.8	46.4	28.4	12.5	8.6
2 клас	12.8	19.4	41.4	52.1	36.2	24.4	9.5	4.1
3 клас	16.6	22.4	46.4	54.2	30.3	20.6	6.7	2.8
4 клас	19.5	26.2	48.2	59.1	28.1	14.7	4.2	-
Разом	13.9	19.8	42.6	54.3	35.3	22.1	8.2	3.8

Стосовно низького рівня, то ми одержали такі результати: у 1 класі він знизився на 18%, у 2 кл. - на 11,8%, у 3 кл. - на 9,7%, у 4 кл. - на 13,4%.

Перехід молодших школярів від низького до середнього рівня громадянськості засвідчив, що основна маса школярів має стійкий репродуктивний вияв громадянськості, яка, з одного боку, є задоволенням потреби у визнанні, а з іншого, - збуджується моральними і матеріальними стимулами. У 1 кл. він склав 17,5%, у 2 кл. - 10,7%, у 3 кл. - 7,8%, у 4 кл. - 10,9%.

Високому рівню властива не така інтенсивна динаміка. Адже це стійкий вияв громадянськості з високою частотністю самостійності та ініціативи в діях і вчинках: у 1 кл. він зріс на 6,7%, у 2 кл. - на 6,6%, у 3 кл. - на 5,8% і в 4 кл. - на 6,7%.

Про ефективність експериментальної методики свідчить і те, що домінуючим, як і передбачалося, став середній рівень громадянськості учнів.

Отже, майже третина учнів, закінчуючи початкову школу, характеризуються стійким виявом громадянськості з високою частотністю самостійності та ініціативи в діях і вчинках, що спонукається не учителем чи дорослими, чи навіть потребою у

визнанні, а саме внутрішньою потребою. У таких учнів не просто розвинені громадянські почуття, вони пропагують їх серед інших учнів, залучаючи їх до участі в органах самоврядування, інших дитячих громадських організаціях.

ВИСНОВКИ

Проведене відповідно до поставлених завдань дослідження дає підстави зробити такі висновки:

1. Виховання громадянськості школярів є нагальною вимогою часу, адже від стану її сформованості у шкільні роки, особливо у молодшому шкільному віці, залежить майбутнє народу і України.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, а також стану проблеми у теорії і практиці сучасної школи переконливо доводить, що сучасними вченими-педагогами і психологами розроблені концептуальні положення щодо громадянського виховання підростаючого покоління, але відсутня цілісна методика формування громадянськості молодших школярів як у навчальній, так і позакласній діяльності.

Виявлено, що у практиці громадянського виховання учнів початкових класів спостерігається ряд негативних тенденцій: відсутня цілісність і системність у вихованні громадянськості особистості, яка забезпечується виховним змістом; застосування методів виховання громадянськості молодшого школяра здійснюється частково; матеріал підручників гуманітарного циклу використовується, як правило, з навчально-розвивальною, а не з виховною метою, не практикується виконання завдань виховного спрямування; вчителі поверхово володіють методикою виховання громадянськості учнів молодшого шкільного віку у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу; функція навчання під час вивчення предметів гуманітарного циклу не відіграє заохочувальної ролі у навчальній і позакласній діяльності.

У результаті аналізу таких понять, як "громадянська освіта", "громадянське виховання", "громадянськість" розкрито зміст поняття "громадянськість молодшого школяра" як складного особистісного утворення динамічного характеру, у змісті якого цілісно поєднуються емоційні, інтелектуальні, ціннісні та практичні аспекти життєдіяльності, спрямованого на позитивне ставлення до держави, Батьківщини, інших людей та самого себе як громадянина держави.

Обґрунтовано структуру громадянськості молодшого школяра, яка дає можливість глибше зрозуміти сутність феномена, що досліджується, як складну систему, що виявляється в діалектичній єдності когнітивного, аксіологічного та праксеологічного компонентів.

Теоретичний аналіз першоджерел, вивчення досвіду навчально-виховної діяльності у початкових класах показав, що однією з актуальних проблем сьогодення є пошук інноваційних форм, методів, засобів впливу на особистість школяра з метою підвищення рівня громадянської вихованості.

Розкрито виховний потенціал підручників гуманітарного циклу у формуванні громадянськості молодших школярів. Встановлено, що на формування громадянськості молодшого школяра впливає насамперед зміст підручників гуманітарного циклу, аналіз яких показав, що вони вмщують достатню кількість текстів, вправ, завдань, які допоможуть учителю виховувати справжніх громадян

України, а молодшим школярам осягнути світ навколо себе і себе в ньому, навчитися розуміти соціальні, моральні і культурні проблеми і події. Але їх вплив на окремі складові громадянськості нерівномірний. Когнітивний компонент громадянськості зазнає найбільшого впливу; дуже мало текстів у підручниках, на основі яких можна виховувати ціннісне ставлення до держави (повагу до її законів, символів, до прав, обов'язків); зовсім небагато текстів, що допомагають виховувати позитивне ставлення до інших людей та до себе як громадянина.

2. На основі вивчення вітчизняних тенденцій виховання громадянськості розроблено критерії громадянськості молодшого школяра: *ціннісне ставлення до держави* (до Конституції, законів, символів держави, до прав та обов'язків дітей і дорослих); *ціннісне ставлення до Батьківщини* (до України, рідної землі, місця свого народження, усвідомлення належності до українського народу, до народних звичаїв і традицій, до свого роду, родини, до державної мови і рідної природи); *ставлення до інших людей* (повага до людей, гуманізм, толерантність, милосердя, доброта, чесність і порядність, готовність прийти на допомогу, совість); *ставлення до себе як громадянина* (усвідомлення себе громадянином держави, громадянська гідність, відповідальність, громадянський обов'язок, працелюбність, вимогливість до себе).

У результаті діагностування встановлено, що високий рівень сформованості означеного феномена особистості показали 13,9% молодших школярів; 42,6% знаходяться на середньому рівні сформованості громадянськості; низький рівень показали 35,3%; 8,2% школярів - дуже низький рівень сформованості громадянськості.

3. Доведено, що ефективність формування громадянськості молодшого школяра можна суттєво підвищити, якщо організований учителем навчально-виховний процес буде спеціально зорієнтований на розвиток громадянськості, що стане умовою розвитку комплексу якостей особистості, які можуть бути реалізовані у будь-якому виді громадянської діяльності.

Ефективність процесу формування громадянськості молодшого школяра забезпечується за таких психолого-педагогічних умов: ефективного використання громадянського потенціалу підручників гуманітарного циклу та доповнення їх змісту громадянським компонентом; виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до держави, до Батьківщини, до інших людей, до себе як громадянина під час вивчення програмового матеріалу; встановлення чітких взаємозв'язків матеріалу, що вивчається на уроках предметів гуманітарного циклу, з реальними життєвими ситуаціями і проблемами; аналізу конкретних подій, фактів, життя з точки зору прав та обов'язків людини; створення атмосфери, у якій домінують гуманні, толерантні відносини, можливість особистісного зростання; опори на розвиток критичного громадянського мислення школярів; обов'язкового самоаналізу, взаємного аналізу громадянської діяльності учнів, корекції власної діяльності; використання колективних форм роботи, інтерактивних методів навчання; єдності урочної і позакласної діяльності.

Розроблена педагогічна модель, спрямована на підвищення рівня сформованості громадянськості молодших школярів підтвердила свою результативність та ефективність.

4. В основі експериментальної методики виховання громадянськості молодшого школяра визначені такі форми, методи і прийоми роботи, які впливають на всі

компоненти громадянськості особистості: *когнітивний* (розповідь учителя, п'ятихвилинки поезії, казки, уроки мови на природі, екскурсії в природу, дидактичні та сюжетно-рольові ігри, прислів'я та приказки, вивчення словника громадянознавчих термінів); *аксіологічний* (створення виховних ситуацій, інтерактивні технології навчання, дискусії); і *праксеологічний* (складання казок, створення навчальних творчих ситуацій, організація пошукової народознавчої роботи, добродійна діяльність) та використання колективних форм навчальної діяльності учнів.

Доведено, що взаємодія навчальної та позакласної діяльності у вихованні громадянськості, метою якої є закріплення первинних навичок участі у громадянських актах, моделюванні ситуацій, дозволить реалізувати громадянські права і свободи. Діяльність школярів у створеній Козацькій державі з відповідними органами самоврядування, що насамперед розвиває праксеологічний компонент громадянськості, сприяла значному підвищенню рівня громадянськості молодших школярів експериментальних класів і шкіл.

Діагностика рівнів сформованості громадянськості засвідчила значне зростання їх після проведення формувального експерименту. За період експериментальної роботи підвищилися рівні означеного феномена особистості: дуже низький і низький рівень знизився відповідно на 4,4% і 13,2%, а середній і високий рівні зросли відповідно на 11,7% і 5,9%. Це свідчить про те, що розроблена модель виховання громадянськості у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу та взаємодії навчальної та позакласної роботи є ефективною.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї проблеми. Зокрема, більш системного і глибокого вивчення та узагальнення потребує проблема підготовки учителів початкових класів до виховання громадянськості школярів як у навчальній, так і позакласній діяльності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Волошин П. М. Застосування новітніх технологій при визначенні змісту і сутності громадянського виховання / П. М. Волошин // Використання інтерактивних технологій навчання в професійній підготовці майбутніх учителів : монографія / за заг. ред. Н. С. Побірченко, Н. С. Баліцька, О. А. Біда [та ін.] - К. : Наук, світ, 2003. - С. 98-113.

Навчальні посібники

2. Волошин П. М. Громадянське виховання учнів у класах-комплектах / П. М. Волошин // Сільська малокомплектна школа : теоретико-методичний аспект : навч. посіб. для студ. пед. фак. та вчителів початкових класів / за заг. ред. Н. С. Побірченко. - К. : Міленіум, 2005. - С. 90-98.

3. Волошин П. М. В. О. Сухомлинський про роль сім'ї, школи, соціуму у вихованні громадянина / П. М. Волошин // Роль едукативного середовища у підготовці вчителя сільської школи : посіб. для вчителів і студентів. - Умань : Софія, 2007. - С. 75-76.

4. Волошин П. М. Хрестоматія з громадянського виховання молодших школярів / П. М. Волошин. - Умань : Софія, 2007. - 185 с.

Статті у наукових фахових виданнях

5. Волошин П. М. В. О. Сухомлинський і виховання громадянина незалежної України / П. М. Волошин // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. / Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]; УДПУ імені Павла Тичини. - К. : Наук, світ, 2003. - Вип. 4. - С. 213-218.
6. Волошин П. М. Стан проблеми громадянського виховання молодших школярів у теорії і практиці сучасної школи // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]. - К. : Наук, світ, 2004. - Вип. 8. - С. 185-189.
7. Волошин П. М. Уроки громадянської гідності: факультатив для молодших школярів // Інтерактивні технології навчання : спецвипуск "Сільська школа України". - 2004. - № 16-17. - С. 67-75.
8. Волошин П. М. Особливості формування громадянської свідомості учнів у школі О. А. Захаренка / П. М. Волошин // Вісник Черкаського університету. Серія "Педагогічні науки" : [зб. наукових статей]. - Черкаси, 2006. - Вип. 84. - С. 3-7.
9. Волошин П. М. Громадянське виховання в теорії і практиці В. О. Сухомлинського / П. М. Волошин / Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]; МОН України, УДПУ імені Павла Тичини. - Умань : Софія, 2007. - Вип. 20. - С. 134-139.
10. Волошин П. М. Громадянськість як педагогічний термін / П. М. Волошин // Українська термінологія і сучасність : зб. наук, праць / В. В. Німчук (гол. ред.), Л. О. Симоненко (відпов. ред), Л. В. Туровська [та ін.]. - К. : КНЕУ, 2007. - Вип. VII. - С. 362-364.
11. Волошин П. М. Діагностика стану сформованості громадянськості молодших школярів / П. М. Волошин // Вісник Черкаського університету. Серія "Педагогічні науки" : [зб. наук, статей]. - Черкаси, 2008. - Вип. 129. - С. 17-21.

Інші публікації

12. Волошин П. М. Громадянське виховання школярів засобами музики / П. М. Волошин // Слов'янське музичне мистецтво в контексті європейської культури : зб. тез та матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та аспірантів (28.11.05 - 02.12.05). - Вінниця : вид. Вінницького державного педагогічного університету, 2005. - С. 16-18.
13. Волошин П. М. Проектувальні форми організації громадянського виховання у позакласній роботі / П. М. Волошин // Підготовка педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах у контексті процесів глобалізації: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф., (Умань, 17-18 листоп. 2005 р.) / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.) [та ін.]. - К. : Міленіум, 2005. - С. 46-47.
14. Волошин П. М. Шляхи підвищення рівня громадянськості молодших школярів / П. М. Волошин // Проблеми дошкільної та початкової освіти у контексті сучасного виміру: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. - Умань : Софія, 2008. - С. 35-37.
15. Волошин П. М. Ідея громадянського виховання в історії наукової думки / П. М. Волошин // Вісник наукової лабораторії "В. О. Сухомлинський і школа ХХІ століття" / гол. ред. В. Г. Кузь. - К. : Міленіум, 2004. - Вип. VI. - С. 99-108.

16. Волошин П. М. Виховання рис громадянськості у молодших школярів / П. М. Волошин // Підготовка вчителя до впровадження нових технологій навчання у малокомплектній школі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Умань, 15-16 жовт. 2004 р.) / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.) [та ін.]. - К. : Наук, світ, 2004. - С. 91-94.
17. Волошин П. М. Громадянське виховання учнів у школі О. А. Захаренка / П. М. Волошин // Матеріали Всеукр. педагогічних читань "Буде школа - буде село - буде держава", присвячених до народження Олександра Антоновича Захаренка / ред. кол. : Л. І. Прокопенко (гол. ред.) [та ін.]. - К. : ОМІДА, 2006. - С. 29-31.

АНОТАЦІЯ

Волошин П. М. Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 - теорія і методика виховання. - Інститут проблем виховання АПН України, Київ, 2010.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі виховання громадянськості молодших школярів.

У роботі розглядаються теоретико-методологічні засади та практичний стан виховання громадянськості молодших школярів, уточнено сутність поняття "громадянськість молодшого школяра" як складного особистішого утворення динамічного характеру, у змісті якого цілісно поєднуються емоційні, інтелектуальні, ціннісні та практичні аспекти життєдіяльності, спрямованої на позитивне ставлення до держави, Батьківщини, інших людей та самого себе як громадянина держави; визначено змістовий аспект структурних компонентів громадянськості молодшого школяра як єдності когнітивного, аксіологічного та праксеологічного компонентів та визначено громадянський потенціал підручників гуманітарного циклу; розроблено критерії, показники, виявлено рівні сформованості громадянськості молодшого школяра; обґрунтовано та експериментально перевірено психолого-педагогічні умови, спрямовані на підвищення рівня громадянськості та розроблено педагогічну модель виховання громадянськості молодшого школяра; теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено зміст, форми і методи виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу; підтверджено єдність урочної і позакласної діяльності.

Ключові слова: громадянськість молодшого школяра, громадянське виховання, предмети гуманітарного циклу, позакласна робота.

АННОТАЦИЯ

Волошин П. Н. Воспитание гражданственности младших школьников в процессе изучения предметов гуманитарного цикла. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 - теория и методика воспитания. - Институт проблем воспитания АПН Украины, Киев, 2010.

В работе определены сущность, структура, критерии и выявлены уровни, а также особенности гражданственности младших школьников, проанализирован процесс

воспитания данного феномена личности в педагогической теории и практике, проведена и обобщена диагностика сформированное™ гражданственности младших школьников.

На основе анализа таких понятий, как «гражданское образование», «гражданское воспитание», «гражданственность» раскрыто сущность понятия «гражданственность младшего школьника» как сложного личностного образования динамического характера, в содержании которого целостно соединяются эмоциональные, интеллектуальные, ценностные и практические > аспекты жизнедеятельности, направленного на положительное отношение к государству, Родине, другим людям и самому себе как гражданину государства.

Для выявления гражданского потенциала учебников гуманитарного цикла проанализировано содержание учебников по чтению, украинскому языку, «Я и Украина». Их анализ показал, что в количественном плане они содержат достаточное количество текстов и упражнений, способствующих гражданскому воспитанию. Однако, наибольшее количество текстов влияет на эмоциональный и когнитивный компоненты и практически совсем нет текстов, влияющих на аксиологический и праксеологический компоненты.

На основании изучения и обобщения научной литературы, передового педагогического опыта и результатов констатирующего эксперимента определены психолого-педагогические условия, направленные на повышение уровня гражданственности младших школьников: (эффективное использование гражданского потенциала учебников гуманитарного цикла и дополнение их содержания гражданским компонентом; воспитание у младших школьников ценностного отношения к государству, Родине, к другим людям, к себе как гражданину в процессе изучения программного материала; восстановление тесных взаимосвязей материала, который изучается уроках предметов гуманитарного цикла, с реальными жизненными ситуациями и проблемами; анализ конкретных событий, фактов, жизни с точки зрения прав и обязанностей человека; создание атмосферы, в которой доминируют гуманные, толерантные отношения, возможность личностного роста; опора на развитие критического мышления школьников; обязательный самоанализ, взаимный анализ гражданской деятельности учащихся, коррекция собственной деятельности; использование коллективных форм работы, интерактивных методов обучения; единство урочной и внеклассной деятельности).

Также разработана модель воспитания гражданственности младших школьников, которая в процессе проведения формирующего эксперимента подтвердила свою результативность и эффективность.

В процессе эксперимента использовались как традиционные, так и инновационные формы и методы работы, которые влияли на определенные структурные компоненты гражданственности младших школьников: на *когнитивный* (рассказ учителя, пятиминутки поэзии, сказки, уроки родного языка на природе, экскурсии в природу, дидактические и сюжетно-ролевые игры, пословицы и поговорки, изучение словаря граждановедческих терминов); *аксиологический* (создание воспитательных ситуаций, интерактивные технологии, дискуссии); *праксеологический* (сочинение сказок, создание учебных творческих ситуаций,

организация поисковой народоведческой работы, благотворительная деятельность), а также коллективные формы учебной деятельности.

Модель воспитания гражданственности младших школьников включала тесное взаимодействие учебной и внеклассной деятельности. Участие младших школьников в созданной Козацкой державе с соответствующими органами самоуправления, что в первую очередь влияло на развитие праксеологического компонента, способствовало повышению уровня гражданственности младших школьников.

Анализ результатов экспериментальной работы показал качественные изменения в распределении уровней исследуемого феномена личности, что свидетельствует об эффективности экспериментальной методики.

Ключевые слова: гражданственность младшего школьника, гражданское воспитание, предметы гуманитарного цикла, внеклассная работа.

ANNOTATION

Voloshin P. M. Civil education of senior pupils during studying the subjects of humanitarian course. - Manuscript

Thesis for the Candidate Degree in Pedagogics in speciality 13.00.07 - theory & methods of up bringing. - Institute of problems of teaching APS Ukraine, Kyiv 2010.

Thesis investigation devoted to the problem of civil education of senior pupils & became the first attempt to explain theoretically & check experimentally the elaborated model of civil education of senior pupils during the process of studying the humanities & define the psychological - pedagogical circumstances of increasing the effectiveness of the phenomenon of personality.

The paper dwells on theoretical - methodological basis, context, structure & peculiarities of developing civility of senior pupils & methods of producing the defined phenomenon of personality in the process of studying humanities. We meant the rich in content of structural components of civil education of senior pupil as a unity of affective, cognitive, axsiological & praxsiological components. Criteria & levels are also developed. We approved the developed principles of diagnostics of fomantion of civil education of senior pupil.

In the research we proved experimentally that to increase the degree of formation of senior pupil such forms & methods which are suitable & will influence all the components of the civility of personality: affectionate (stories of teacher, 5-minutes breaks, poems, fairy-tales); cognitive (role-playing); axsiological (creation of training situations, interactive technologies of education); praxsiological (making up tales, creation of educational situations, organization of research folk work) & collective forms of educational pupils' activities will be used which in return, influence all the components of civility of senior pupil.

Key words: civil education of senior pupil, civility, humanities, out-of-class activity.

Підписано до друку 26.01.2010 р. Формат 60x90/16.

Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100. Зам. 12.

«Видавництво "Науковий світ"»®

Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.

м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 414.

200-87-13, 200-87-15,8-050-525-88-77